

ORA 1132 INN 2963

7

112
508

Landbouwwijet
bouw
universiteit

over de betekenis
van verscheidenheid

805

door prof. dr. ir. J.D. van der Ploeg

Ontvangen
0 8 APR 1993
UB-CARDEX

71230

OVER DE BETEKENIS VAN VERSCHEIDENHEID

door prof.dr.ir. J.D. van der Ploeg

**Inaugurele rede uitgesproken op 25 maart 1993
bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in
de Rurale Sociologie aan de Landbouwuniversiteit
te Wageningen**

OVER DE BETEKENIS VAN VERSCHIEDENHEID

Mijnheer de rector magnificus, dames en heren,

Inleiding

47 jaar geleden sprak mijn voorganger Hofstee zijn rede uit "Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandsche landbouwgebieden". Teneinde de "rijke gevarieerdheid die het agrarisch leven in ons land bezit" inzichtelijk te maken, introduceerde hij de notie van bedrijfsstijlen. Met dit begrip verwees hij naar het verschijnsel dat "ook het economische leven [...] zich niet onttrekt aan [...] stijlvorming. In iedere min of meer samenhangende groep van personen, die eenzelfde bedrijf uitoefenen, ontstaat een algemeen als normaal aanvaarde opvatting over de wijze van bedrijfsvoering; er ontstaat [...] een bedrijfsstijl" (1946:17). Voor degenen die niet vertrouwd zijn met Hofstee's werk, is een voorlopige omschrijving van dit begrip wellicht nuttig. Een bedrijfsstijl is een cultureel repertoire, een geheel van strategische noties dat betrekking heeft op de wijze waarop geboerd behoort te worden¹. Zo maakte Hofstee datgene onderzoekbaar wat Timmer toentertijd duidde als het object van de landbouwwetenschap: "Het platteland vormt [...] het toneel waarop een voor de wereld zeer belangrijk stuk wordt opgevoerd; dit stuk heet landbouw en de boer speelt daarin de hoofdrol" (1949: 22)². Toneel, stuk en rollen zijn de afgelopen decennia uiteraard sterk veranderd. De eertijds relevante verscheidenheid is vervaagd. Tegelijkertijd ontstonden andere dimensies waarop zich nieuwe bedrijfsstijlen aftekenden. Te zamen componeren deze stijlen wederom een belangwekkende verscheidenheid (Jollivet, 1988; Van der Ploeg et al., 1992).

De verbinding tussen Hofstee's werk en het hedendaagse onderzoek naar verscheidenheid berust mede

op de methodologische stellingname dat landbouw-
beoefening niet kan worden begrepen als afgeleide van
markt- en prijsverhoudingen³. Het produktieproces is
* ingebed in een zingevende context die beduidend
breder en daarmee ook complexer is. Voor zover er
op bepaalde momenten en plaatsen een 'logica van de
markt' (Friedmann, 1980) verschijnt, is van niets
anders sprake dan van een specifiek cultureel model,
van een bepaalde stijl waarin aan bepaalde ver-
houdingen een specifieke betekenis wordt toegekend.
Ook voor zulk een model geldt dat de praktische
waarde enkel ex post kan worden vastgesteld; ze zal
het resultaat zijn van tijd- en plaatsgebonden
processen en verhoudingen. Deze stellingname is in
internationaal onderzoek, dat reikt van 1500 tot 1992
en van de Achterhoek tot Pennsylvania, telkenmale
weer bevestigd en uiteraard ook weer betwist⁴.
Het primaat van het sociale (de betekenis van
'agency') komt expliciet naar voren in de latere
definities van het begrip bedrijfsstijl. Hofstee betreft
daarin het culturele repertoire op "de aard en de vorm
van werktuigen, op de wijze van aanspanning van de
paarden, [...], maar evenzeer [...] op de algemene
structuur van de bedrijven" (1985: 227). De praktijk
van de agrarische produktie wordt derhalve begrepen
als "normatief gereguleerd handelen" (1985: 228).
Weliswaar laat landbouw zich voorstellen, zo zal
Koningsveld later verduidelijken, als een "technische
omvorming van levend materiaal", doch ook die
technische omvorming is een sociaal handelen, want
"resultaat van een specifieke sociale coördinatie van al
die technische handelingen" (1987: 3,4). Zo vloeien
opvattingen en praktijk ineen; tezamen vormen ze een
stijl. De actualiteit en de wetenschappelijke betekenis
van deze opvatting worden thans onder meer onder-

streept in het werk van Bourdieu. Hij stelt dat er systematische samenhangen in handelingspraktijken zijn te onderkennen omdat deze samenhangen preluderen in het gedachtengoed waarmee de praktijk wordt gestructureerd⁵. Is de veelvormige landbouwpraktijk een opus operatum, dan zijn de stijlen modi operandi.

In de titel van mijn rede heb ik de vraag opgeworpen naar de betekenis van verscheidenheid. Een discussie daaromtrent omvat meerdere componenten. Men kan zich afvragen waar we het over hebben als we spreken over verscheidenheid. Daarnaast is er de vraag naar de relevantie: in welk opzicht, voor wie, en waartoe is een scherper zicht op verscheidenheid van belang? En tenslotte dringt zich de vraag op naar de theoretische status van het begrip: hoe is verscheidenheid te situeren in een adequaat theoretisch kader?

De morfologie van de hedendaagse verscheidenheid

Ondanks de internationalisatie en centralisatie van markten, technologie-ontwikkeling en beleid heeft zich geen uniformering van de Europese landbouw voltrokken. Voor de vroegere verscheidenheid kwam een nieuwe heterogeniteit in de plaats. Zonder naar volledigheid te streven wil ik enkele dimensies toelichten, waarlangs deze veelvormigheid zich profileert.

(1) Om te beginnen wil ik wijzen op de relatie tussen landbouwbeoefening en ecologie. Niet alleen ecosystemen variëren. Wat thans vooral onderscheidend wordt, is de concrete verhouding tussen de aard van

de landbouwbeoefening enerzijds en het historisch overgeleverde eco-systeem anderzijds. De landbouw kan sterk afhankelijk zijn van het lokale eco-systeem. Zij berust op het benutten, converteren en reproduceren van gebruikswaarden (non-commoditized resources) die door het lokale eco-systeem worden aangeleverd⁶. De landbouw kan ook zijn gestoeld op een transformatie van het lokale eco-systeem; dan kan zich een ontwrichting, maar ook een duurzame reconstructie van evenwichten voordoen. Tenslotte is er een derde mogelijkheid. De landbouw wordt ontkoppeld van het lokale eco-systeem. Het lokale eco-systeem is irrelevant gemaakt, de benodigde groeifactoren worden van elders aangevoerd. Binnen de driehoek, gevormd door de geschetste constellaties (die ook elk een specifieke strategie voor ecologische modernisering⁷ in zich dragen) laat de verscheidenheid in de Nederlandse en Europese landbouw zich op boeiende wijze onderzoeken. Dan blijkt dat ont-koppeling van landbouw en ecologie slechts onder bepaalde condities mogelijk is. De consequentie van een dergelijke ont-koppeling is, dat de ecologie nu verschijnt als 'commodity', als onderdeel van nieuwe, politiek gedefinieerde markten⁸.

(2) Een tweede dimensie van belang voor een adequaat begrip van de hedendaagse verscheidenheid wordt gevormd door de schaal en intensiteit van de landbouwbeoefening (Hayami en Ruttan, 1985; Meeus et al., 1988). Verschillen in schaal en intensiteit brengen een belangrijk deel van de steeds weer specifieke technische ordening van het productie-proces tot uitdrukking. Bestudeert men de trends achter deze verscheidenheid, dan krijgt men zicht op de bij uitstek differentiële aard van hedendaagse

ontwikkelingsprocessen in de landbouw. Richting, ritme, omvang, mechanismen, drijfkrachten, en resultaat variëren zozeer, dat duidelijk is dat macro-uitkomsten enkel kunnen worden beschouwd als de complexe, vaak intern tegenstrijdige aggregatie van vele micro-processen. Verder is van belang dat het proces van intensivering op dit moment stoelt op twee verschillende drijfkrachten. Naast een intensivering die steunt op een geleidelijke opvoering van kwantiteit en kwaliteit van boerenarbeid, onderkent men een intensivering die steunt op een doorgaande verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening, op een doorgaande (re-)organisatie van de landbouwbeoefening volgens de modellen en procedures ontworpen in de landbouwwetenschappen (Van der Ploeg, 1987). Ook dit verschil draagt bij tot de vergroting van de feitelijke verscheidenheid.

(3) Een derde vorm van verscheidenheid komt naar voren als we de blik richten op de voedselproductieketen als geheel; op de interrelaties tussen toelevering, primaire produktie, afzet, verwerking, distributie, en consumptie. De hier geldende variatie is wederom aanzienlijk. In recent onderzoek beschrijven Ventura en Van der Meulen (nog te verschijnen) het fascinerende geheel van relaties, interfaces, en sociale regulering waaronder de produktie, verwerking, en consumptie van Chianina-vlees plaatsvindt. Tekenend is dat 10 jaar eerder op grond van de gangbare, deterministische analyses de ondergang was voorspeld van deze relatief kleinschalige en ambachtelijke bedrijfsstijl (Campus et al., 1986). De produktie van Chianina-vlees floreert echter. Ik verwijs naar deze specifieke ervaring om de vraag te stellen of de beschikbare wetenschappelijke kennis wel adequaat is

om de verscheidenheid op dit vlak te duiden. Er zijn belangrijke consequenties aan verbonden. Leidt een provinciaal quotum van 1,8 miljard liter melk in Friesland tot een 6000 arbeidsplaatsen in de landbouw, in de Italiaanse provincies Parma en Reggio Emilia wordt met eenzelfde quotum een 30.000 arbeidsplaatsen in de melkveehouderij gecreëerd. De inkomens per arbeidskracht zijn gelijk (De Roest, 1990). De verklaring van dit opmerkelijke verschil ligt in de sterk uiteenlopende structurering van de relaties tussen landbouw en industrie en daarmee in de anders verlopende allocatie van * toegevoegde waarde.

(4) Richten we de blik weer naar het micro-niveau, dan kan worden gewezen op de grote verscheidenheid aan interne produktieverhoudingen⁹. De betekenis van deze verhoudingen is mede onderstreept vanuit Vrouwenstudies in de landbouw. Zo toont De Rooy (1992) aan dat de creatie van het gespecialiseerde en grootschalige melkveehouderijbedrijf verliep via een herordening van man-vrouwrelaties. De invloed van de boerin op het besluitvormingsproces is teruggedrongen, haar eertijds eigen en zichtbare werk is ingeruild voor 'werk van de tweede soort'. De boerin werd meer huisvrouw, maar wel een die voortdurend moet rekenen met de regel dat 'achter voor gaat' en dat er maar 'één kapitein op het schip kan zijn'. Dit strookt met de bevindingen van Marsden et al. (1992) in Engeland. De dominante ontwikkelingsroute in de landbouw vergt binnen de familie een teruggrijpen op traditionele waarden en op de daarin besloten (en verholde) disciplinerende van de overige gezinsleden om wille van 'padre padrone' (Ledda, 1978).

(5) Een laatste dimensie betreft de mechanismen waarmee de bedrijvigheid door de tijd heen wordt gereproduceerd. In vroeger werk heb ik daar, eerst samen met Bolhuis (1985), later samen met Saccomandi (1990), uitgebreid aandacht aan besteed. Naast de toen geschetste reproductiepatronen, bakenen zich thans allerlei nieuwe vormen af; reproductie verloopt daarin via de interactie en vervlechting met overige activiteiten. Ik noem slechts de "repeuplement" van het Europese platteland (Kayser, 1990); de opkomst van nieuwe vormen van ondernemerschap en diffuse industrialisatie (Bagnasco, 1988); de remigratie naar eens marginaal geachte gebieden; het agri-toerisme; (Te Kloeze, 1990); en het fenomeen van pluri-activiteit. Uit recent onderzoek van De Vries (nog te verschijnen) blijkt dat in het Land van Maas en Waal op slechts 36% van de boerenbedrijven het inkomen alleen aan de landbouw wordt ontleend. In de overige gevallen hebben boer of boerin ander werk of wordt het inkomen aangevuld met sociale uitkeringen. Omtrent dergelijke ontwikkelingen is een meer systematische studie dringend nodig, temeer daar pluri-activiteit vooral bij jonge boeren en boerinnen van belang lijkt te worden en verbreding van plattelandsondernemerschap op de politieke agenda is verschenen.

De vormenrijkdom van de hedendaagse landbouw is niet op toevallige wijze verspreid over de geschetste dimensies. In de praktijk van de landbouwbeoefening worden de geduide dimensies steeds volgens een specifieke calculus met elkaar verknoopt. In elke micro-cosmos immers, staan de directe producenten voor de vraag hoe de eigen bedrijvigheid moet worden gerelateerd aan ecologische mogelijkheden en

bepkeringen, en aan de heersende produktiergimes (Benvenuti, 1982; Burawoy, 1985). Binnen dat kader en rekening houdende met de interne produktieverhoudingen moet worden bepaald hoe er zal worden geboerd, met welke schaal, met welke intensiteit, en ook hoe de gevonden combinatie zich door de tijd heen kan ontwikkelen. De geschetste dimensies vormen dus niet alleen het toneel waarop de landbouw haar veelvormigheid vertoont; ze vormen ook de domeinen (de 'fields of activity') waarbinnen elk boerenbedrijf zich moet realiseren. In de praktijk van de landbouwbeoefening wordt het ene domein daadwerkelijk verknoopt met het andere¹⁰. In diezelfde praktijk ook moet een werkzaam geheel worden gemaakt van unificerende en divergerende krachten, van de mogelijkheden en beperkingen die in de thans gebruikelijke structuurconcepten figureren. Dat impliceert dat de betrokken actoren naar voren komen als essentieel deel van welke verklaring dan ook omtrent de "situatie zoals die werkelijk is"¹¹. Daarbij spreekt voor zich dat deze actoren niet worden opgevat als verzameling van geatomiseerde individuen, doch als "community of speakers" (Garfinkel, 1967) met eigen, intersubjectief aanvaarde regels, met een eigen referentiekader, en met eigen preferentiële sociale relaties.

Waarom zijn er bedrijfsstijlen?

Constateren dat er binnen de context gevormd door uniformerende markten en een tot systeem geïntegreerd technologie-aanbod sprake is van verscheidenheid is één zaak. Theoretisch aannemelijk maken hoe zulks zich kan voordoen, is een tweede, uiteraard evenzeer noodzakelijke stap.

Gedurende de laatste 4 à 5 decennia is de landbouwbeoefening in toenemende mate voorgesteld als een afgeleide van technologie en economie¹². De technologische ontwikkelingen bepalen de technische produktiefunctie, de marktverhoudingen het optimum langs deze functie. Te zamen genomen zouden markt en technologie zo de landbouwbeoefening determineren. Tegenover deze deterministische visie bakent zich een ander perspectief af, waarin markt en technologie in essentie een handelingsruimte componeren. Weliswaar vormen markt en technologie op zich genomen ontombare gegevens, de wijze evenwel waarop het boerenbedrijf wordt gerelateerd aan deze dimensies, is bij uitstek variabel. Dit gold al in de dagen van Columella (Carandini, 1988) en ook nu zijn in de geduide handelingsruimte meerdere, onderling sterk verschillende posities mogelijk, zoals recentelijk ook vanuit de neo-institutionele landbouweconomie wordt benadrukt (Saccomandi, 1991). Bedrijfsvoering en -ontwikkeling kunnen stoelen op aanwending en reproductie van eigen hulpmiddelen; ook is het denkbaar dat de landbouwbeoefening vooral steunt op de aanwending van hulpbronnen die via de markt worden gemobiliseerd. Daarmee varieert de mate van autonomie dan wel afhankelijkheid ten aanzien van de markten (Van der Ploeg, 1990); de beheers- en transactiekosten variëren eveneens. Zo kan ook langs de as gevormd door de factor technologie een veelheid aan mogelijke reacties worden gedacht (Van der Ploeg, 1992). Een onderscheid dat mij als essentieel voorkomt¹³ is geïntroduceerd door Bray (1986). Zij onderscheidt 'skill-oriented technologies' en 'mechanical technologies', waarbij de waardering van arbeid, de interrelatie tussen arbeid en technologie, en de verhouding tussen beheers- en

transformatiekosten aanzienlijk verschillen. In de aldus gedefinieerde handelingsruimte worden daadwerkelijk uiteenlopende posities ingenomen (Misset, 1992)¹⁴. Streven naar minimale monetaire uitgaven bij een gelijktijdige opvoering van de interne efficiëntie; fijnregulering; het doorgroeien; streven naar maximale arbeidsproductiviteit; diversificatie; het afbouwen van het bedrijf; het zoeken naar kwaliteitsproductie en naar meer toegevoegde waarde; ecologisch boeren; het zijn strategieën die in modelstudies wellicht kunnen worden voorgesteld als variaties op eenzelfde grondthema. Echter in de empirie komen deze strategieën steeds als onderscheidbare posities naar voren, als strategische bases van evenzovele bedrijfsstijlen.

Op dit punt aangekomen kan het theoretisch kader waarbinnen de stijlnotie zinvol is, scherper worden geduid. Ik zal dat doen aan de hand van het structuurbegrip. De besproken handelingsruimte is niet enkel object van praktisch handelen van de kant van boeren en tuinders. Ze is eveneens object van overheidsingrijpen, van interventies vanuit de industrie, en van innovaties vanuit de wetenschap. Ook vanuit deze instituties wordt getracht de handelingsruimte in de landbouw te verbreden, te versmallen, en/of anderszins te modificeren zoals met name door Benvenuti (1982 & 1990) is aangetoond. Als boeren de geschetste handelingsruimte betreden met een eigen geschiedenis en een eigen toekomstproject, dan geldt hetzelfde voor "macro-actoren" (Mouzelis, 1991) als overheid, supra-nationale overheid, instellingen voor R&D, industrie, en handelsfirma's. Ook zij hanteren eigen, specifieke ontwikkelingsprojecten, met een eigen ratio en een eigen horizon. Wat in deze arena

doorslaggevend (want structurerend) wordt, is de
* interactie tussen specifieke ontwikkelingsprojecten. De
"interfaces" (Long, 1986) en de aard van de
betrekkingen (distantiatie, integratie, subsumptie, et
cetera) zullen, afhankelijk van het historische moment
veelvormig of uniform, stabiel danwel turbulent zijn.
Duidelijk is evenwel dat structuur in dit kader moet
worden opgevat als "the complex encounter of
projects", als "the variable pattern of interaction
actively established between the actors concerned"
(Long en Van der Ploeg, nog te verschijnen). Zo
wordt ook een integratie van macro- en micro-niveau,
alsook een vruchtbare integratie van meer politiek-
economische en meer actor-georiënteerde
benaderingen mogelijk. De analyse van de wissel-
* werking tussen bedrijfsstijlen enerzijds en beleid,
marktordening, en technologieontwikkeling anderzijds
is daartoe essentieel.

De bonte uitkomst van deze complexe 'encounters'
ontsnapt natuurlijk niet aan de aandacht van de
betrokken actoren. Boeren en boerinnen hanteren niet
alleen cognitieve schema's om de veelsoortigheid van
bodem, vee, en/of plantaardig materiaal hanteerbaar te
maken (Dupré, 1991); ze gebruiken eveneens een
mentale kaart om de verscheidenheid om zich heen
hanteerbaar te maken. Dit temeer daar andere stijlen
steeds vaker een referentiepunt worden voor de
specificatie en verbijzondering van de eigen stijl (zie
Roep et al., 1991; Van der Ploeg et al., 1992).
Precies in deze onderlinge vergelijkingen, in het
wikken en wegen waarmee het eigene wordt
gepreciseerd, wortelt het boeiende geheel van
metaforen waarmee de betrokken actoren de
veelvormigheid duiden waarvan ze zelf een
constituerend element vormen. Een metafoor is "een

poging om een bepaalde ervaring in termen van een andere [ervaring] te begrijpen" (Morgan, 1986: 13). Metaforen hebben een strategische betekenis. Ze vormen een "network of meaning" (Hesse, 1983: 27), waarmee een anderszins chaotische werkelijkheid wordt gevat en begrepen aan de hand van haar meest kenmerkende expressies¹⁵. In recent bedrijfsstijlenonderzoek wordt, onder meer in navolging van Bennett (1981), dankbaar gebruik gemaakt van deze metaforen. De in het geding zijnde noties zijn veelal beeldend. Wordt gestreefd naar het realiseren van een zo groot mogelijke bruto produktie met inzet van zo weinig mogelijk arbeid, dan verschijnt 'de machine' als logische tussenschakel, als trefzekere metafoor die de genoemde elementen verbindt. Degenen die een dergelijke strategie hanteren verschijnen dan als machineboer; een metafoor die geplaatst tegenover andere, zoals de koeienboer, de fanatieke boer, de zuinige boer et cetera, voor de meeste actoren "een taal spreekt" - net zoals het geval was met de "blomme" waarnaar Guido Gezelle verwees.

Bedrijfsstijlen zijn historisch variabel. Dat is ook moeilijk anders denkbaar als het gaat om een eenheid van praktische kennis en sociale praktijk. Daarnaast is ook het bewustzijn omtrent de uiteenlopende stijlen variabel. Was de eigen stijl tot in de jaren '50 het ijkpunt voor de perceptie en beoordeling van het andere, sindsdien is de ondernemersideologie dominant geworden¹⁶. Stijlbewustzijn is thans vooral een contrapunt (Wertheim, 1972). In velden en stal manifesteren bedrijfsstijlen zich weliswaar als "ordenende patronen [...] met een vaak verrassende interne consistentie" (Broekhuizen en Schakel, 1991; zie ook Groen, Roep en De Groot, 1993), doch gaande naar

centraal opererende instituties, vernevelen de noties omtrent stijl en verscheidenheid. Daar golden ze als irrelevant, zo niet als bedreigend. Decentralisatie van beleid en heroriëntatie naar aanleiding van de landbouwcrisis brengen evenwel het ontstaan van nieuwe arena's met zich mee, waarin stijlspecificiteit wel wordt gehanteerd als vertrekpunt voor de herdefinitie van belangenbehartiging, voor een fine-tuning van managementondersteuning, voor een specificatie van research-agenda's, alsook, zij het schoorvoetend, voor een verbreding, flexibilisering en differentiatie van althans bepaalde beleidselementen¹⁷. Deze heroriëntatie is alom gaande; het Wageningse bedrijfsstijlenonderzoek is niet meer dan een van de expressies van die brede heroriëntatie. Verbazingwekkend is die heroriëntatie overigens niet. Immers, hoe onvatbaar de nuances soms ook mogen lijken, de geduide stijlen bevatten steeds een onderscheidbare praktijk. Op het breukvlak van de huidige landbouw en die van morgen, komen die verschillen als bij uitstek relevant naar voren. Juist nu is het gegeven van belang dat milieudruk en oplossingsrichtingen systematisch, substantieel, en op significante wijze van stijl tot stijl variëren. Hetzelfde geldt voor de bevinding dat men in bepaalde stijlen een 30 à 40% méér moet melken om eenzelfde inkomen te kunnen realiseren. Zo kan men doorgaan met betrekking tot allerlei terreinen die thans een probleem vertegenwoordigen. Essentieel is steeds dat in de huidige verscheidenheid een rijk arsenaal van potentiële oplossingen en antwoorden besloten ligt. Wie dit arsenaal wil kennen en benutten doet er goed aan de produktieplaatsen te onderzoeken waaruit ze voortkomen.

De betekenis van verscheidenheid: over het hedendaagse agrarische vraagstuk

Stellen dat de landbouw voor een ingrijpende reorganisatie staat is inmiddels een gemeenplaats die evenveel tegenstrijdigheden oproept als toedekt. De daarmee gepaard gaande verwarring is vooralsnog onvermijdelijk (Koningsveld, 1992). Immers, bij de invulling van een schone, gezonde en concurrerende landbouw, een optimale landbouw - of hoe het modewoord van de dag ook moge luiden - zijn belangen en perspectieven in het geding. Wie vult een dergelijke notie in en op grond waarvan? Wie voert haar uit? En omgekeerd, wie, welke produktie-methoden, welke bedrijfsstructuren, en welke gebieden worden uitgesloten? Rond al deze vragen woedt een sociale strijd¹⁸ die ook uitdrukkelijk het beleid en het daarin besloten ontwikkelingsproject betreft. In de voorgaande decennia kon agrarische ontwikkeling worden voorgesteld als een min of meer logische ontvouwing van de potenties die in de landbouw besloten lagen. Het betere (lees: het grotere) bedrijf met de goede ondernemer (lees: meer bereid tot toepassing van het toen geldende modernisatiearsenaal) zou 'de race winnen'. Deze bedrijven en de betrokken ondernemers vertegenwoordigden de meest zekere route naar de toekomst. Een toedeling van baten en kosten, van mogelijkheden en beperkingen volgens de aldus gedachte tweedeling leek niet alleen legitiem, ze verscheen als logische uitdrukking van dieperliggende en onweerlegbare wetmatigheden en structurele complexen. Dankzij deze representatie verwierf het beleid een aureool van natuurwetenschappelijke noodzakelijkheid. Precies op dit punt komt het bijzondere karakter van de huidige

veranderingen naar voren. De nu voorliggende vraag is immers of de verdeling van baten en kosten niet moet worden heroverwogen. Een zekere herschikking is al gaande; de hervormingsvoorstellen van MacSharry, de differentiatie van het milieubeleid en de aanzetten tot een gebiedsgericht beleid, getuigen daarvan. Zo zal ook de differentiatie op de consumptiemarkt vroeg of laat leiden tot een differentiatie van grondstofleveranties, hetgeen de redistributie van baten en kosten zal versterken. Met de genoemde vraag verliest ook het specifieke ontwikkelingsproject, zoals besloten in het tot nu toe gangbare beleid, haar normatieve kracht en kennis-oriënterende functie. Het eens bijna universeel ogende groeimodel laat zich niet meer hanteren als instrument om de complexe werkelijkheid op het platteland te begrijpen of te representeren. Rechtvaardigheid, effectiviteit en uitvoerbaarheid van het beleid worden (en moeten worden) beoordeeld vanuit het brede en diverse geheel, waarvan het genoemde groeimodel slechts één element vormt. Ontbreekt een dergelijke verbreding dan zal het beleid blijven verschijnen als betwistbaar, onderhandelbaar, zelfs als saboteerbaar. De middelpuntvliedende krachten nemen dan op exponentiële wijze toe. De crisis van de landbouw heeft, met andere woorden, niet alleen geleid tot een crisis van het beleid. De landbouwpolitieke crisis overheerst inmiddels de landbouwcrisis en verdiept en verergert haar.

Op één aspect van deze dubbele crisis wil ik dieper ingaan, namelijk op de onderwaardering van dat wat men de factor arbeid pleegt te noemen. Een absolute, doorgaande en zich versnellende reductie van arbeidsinzet is geworden tot een vanzelfsprekendheid, tot een

vrijwel ontormbaar uitgangspunt voor beleid, belangenbehartiging, technologieontwikkeling, en marktordening. Ik beschouw deze vanzelfsprekendheid¹⁹ als een van de meest nefaste erfenissen van het voorgaande moderniseringsdenken. Afgemeten aan de agrarische geschiedenis (Bieleman, 1992) en ook aan het bonte geheel van contemporaine ontwikkelingsprocessen in Europa (AA.VV., 1987; Meeus et al., 1988), moet deze aanname op z'n minst worden gerelativeerd. Natuurlijk, de agrarische beroepsbevolking is de laatste 35 jaar sterk teruggelopen. In die afname hebben tijdgebonden deelprocessen en ook meer globale processen een belangrijke rol gespeeld²⁰. Om dit geheel van specifieke deelprocessen en globale trends te verabsoluteren tot een vanzelfsprekendheid is echter onjuist. Te meer daar de tot nu toe geldende globale processen zullen kenteren en daarnaast vermoedelijk volstrekt nieuwe deelprocessen een rol zullen gaan spelen.

De landbouw van morgen zal arbeid behoeven. Boerenarbeid is niet enkel een restpost. Het vermogen tot fijnregulering, tot een continue waarneming, interpretatie, evaluatie, en bijstelling van het productieproces, teneinde de technische efficiëntie op te voeren, zal vermoedelijk essentieel worden bij het creëren van een duurzame landbouw. Zo ook zal een zekere ommekeer optreden in de tot nu toe gebruikelijke externalisatie van deeltaken van de boerderij naar de industrie. Hetzelfde geldt voor de verbreding van het ondernemerschap. Dergelijke vernieuwingen zijn enkel denkbaar bij een toereikende kwantiteit en kwaliteit van boerenarbeid. Het drama dat zich voor onze ogen voltrekt, is dat we in de huidige constellatie juist die actoren verliezen, die in een "renaissance rurale" (Kayser, 1990) wellicht

zozeer nodig zullen zijn. Zo ontstaat straks misschien de paradoxale, bijna 'Russische' situatie dat er te
*weinig boeren en boerinnen resterend, juist op het moment dat ze meer dan ooit nodig zijn.

Zijn de uitdagingen die reiken voorbij de "tirannie van de cliché's" (Zijderveld, 1982), te formuleren en te onderzoeken? Ik denk van wel. De belangrijkste voorwaarde daartoe is een herdefinitie van het laboratorium begrip. De Nederlandse landbouw (en voor de Europese landbouw geldt dit a fortiori) kan met recht worden beschouwd als een omvangrijk en bijzonder produktief laboratorium (Latour, 1983), waarin een andere relevantie-horizon (Staudenmaier, 1985) wordt gehanteerd, waarin men veel minder wordt gehinderd door het korset van vanzelfsprekendheden dat geldt in de wereld van geïstitutionaliseerd onderzoek. Ook in dit 'praktijk-laboratorium' wordt gezocht naar antwoorden op de veelheid van problemen waarmee de sector worstelt. In dit laboratorium worden daarnaast vragen onderzocht die elders taboe of althans betrekkelijk irrelevant zijn. Hoe kan onder sub-optimale omstandigheden worden geboerd? Hoe kan een niet-levensvatbaar bedrijf alsnog overneembaar worden gemaakt? Hoe kan verweving van landbouw en het beheer van natuur en landschap daadwerkelijk worden betracht? Hoe kan kwaliteitsproductie worden gerealiseerd? Hoe kan ecologische landbouw-beoefening worden waargemaakt? Hoe kan bij een klein quotum toch een goed inkomen worden gerealiseerd? Hoe kunnen marginale gebieden opnieuw worden ontwikkeld? In dit praktijk-onderzoek figureren bedrijfsstijlen als ontwerp-principe; de eigen uitgangssituatie, de eigen mogelijkheden en beperkingen, het eigen emancipatiestreven, en de

eigen kennis en ervaringen vormen uitgangspunt, inspiratiebron en doeleinde in het geschetste praktijklaboratorium.

Een van de grote uitdagingen waarvoor de Landbouwniversiteit staat, is het zodanig herdefiniëren van de eigen onderzoeksagenda dat de relaties tussen dit omvangrijke praktijk-onderzoek en het onderzoek dat we hier bedrijven, weer synergetisch van aard worden. Door het actieve, doelgerichte en veelvormige handelen van boeren en boerinnen tot uitgangspunt van ons werk te maken, kan datgene wat wel de missie van de Landbouwniversiteit wordt genoemd, aanzienlijk worden verbreed en geconsolideerd.

Het belang van rurale sociologie

In het begin van mijn rede verwees ik, in het voetspoor van Hofstee, naar de agrarische produktie als sociaal gereguleerd handelen. Ook voor de landbouwwetenschappen als geheel blijft dit gezichtspunt van belang. Soms immers wordt een beeld opgeroepen als zouden de landbouwwetenschappen een harde kern hebben, waaromheen men zich een zachte rafelrand kan voorstellen. De sociologische analyse van de landbouw beperkt zich echter geenszins tot de zogeheten sociale factoren, tot die variabelen die eventueel kunnen worden gevoegd bij de technische en economische, teneinde een 'meer compleet beeld' te verwerven²¹. Wat in de hedendaagse agronomische analyse wordt gepercipieerd als geheel van groeifactoren, vormt in de sociologische analyse een samenhangend, want op specifieke wijze gecoördineerd geheel van deeltaken uit het arbeidsproces. Het sociale ligt met andere woorden niet

buiten het technische; in de concrete landbouwpraktijk vervlechten beide zich. Technische en/of economische interrelaties manifesteren zich in de empirie niet volgens één standaardpatroon. Ze vertegenwoordigen telkenmale weer een waaier van onderling verschillende patronen, juist als gevolg van de genoemde vervlechting. Binnen het geheel der landbouwwetenschappen neemt de rurale sociologie derhalve een specifieke plaats in. Als agronomische, zoötechnische, en landbouw-economische wetenschappen een duiding (kunnen)²² opleveren van de gigantische matrix van handelingsmogelijkheden, dan onderzoekt en specificeert de rurale sociologie steeds weer welke van die vele handelingsmogelijkheden worden benut, waarom, op welke wijze, en ook door wie. De rurale sociologie kan en behoort met andere woorden een integraal deel te zijn in een geheel dat zonder synthese slechts uit deelfragmenten kan bestaan.

Op de agenda voor toekomstig ruraal-sociologisch onderzoek tekenen zich een aantal belangrijke thema's af. Het theoretisch kader waarmee we het thema van rurale ontwikkeling kunnen verbeelden, kan aanzienlijk worden uitgebreid en verdiept. Dat kan door terug te grijpen op de geschiedenis, op de veelheid van ontwikkelingsvarianten binnen Europa, en op de verscheidenheid in de Nederlandse landbouw. Tot voor kort werd het landbouwdebat binnen de landbouwwetenschap hoofdzakelijk gevoerd langs de lijn die gaat van staat naar markt, van landbouwpolitieke regulering naar liberalisatie. Daar schuift in toenemende mate een nieuwe lijn overheen die haaks staat op de vorige: technologische optimalisering versus zelf-regulering. Dit betekent dat

de rurale sociologie een belangrijke invalshoek in het debat vertegenwoordigt. Het betekent ook dat rurale sociologie in zekere zin een verhalende wetenschap zal zijn. We zullen verhalen optekenen, die ervaringen, die inzichten, die praktijken en die betekenisvolle biografieën documenteren, die in de waan van de dag veelal worden vergeten en/of irrelevant worden geacht. Deze verhalen²³ zullen mede de wijze betreffen waarop zich thans allerlei (ook niet-geplande) transformaties voltrekken, dat wil zeggen, betrekking hebben op veranderende beroeps-identiteiten, op de wijze waarop arbeids- en productieprocessen worden geherstructureerd, op de wijze waarop nieuwe kennis wordt gegenereerd. Ze zullen ook uitdrukkelijk datgene omvatten wat volgens de gangbare cliché's onstuurbaar zou zijn, bijvoorbeeld de ontwikkelingen in landbouw-wetenschap en technologie.

De theorievorming rond verscheidenheid, bedrijfsstijlen en uiteenlopende vormen van sociale dynamiek is bij lange na niet voltooid. Er is een omvangrijke agenda die reikt van grensverleggende vragen naar praktische problemen, waarbij ook kwesties van bruikbaarheid en relevantie in het geding zijn. De komende jaren zal hieraan worden doorgewerkt. Dat zal, zoals de praktijk nu al leert, in toenemende mate met andere vakgroepen gezamenlijk worden gedaan.

Eerder al benadrukte ik dat landbouwbeoefening moet worden begrepen als handelen waarbij normen, overtuigingen en referentiekaders in het geding zijn. Dit gezichtspunt is van groot belang, zo lijkt me, voor het zoeken naar adequate, efficiënte en rechtvaardige oplossingen voor het milieuvraagstuk op het

platteland. Dit temeer daar het milieuvraagstuk in de landbouw het snijpunt vormt van twee ketens van ongelijktijdigheden. Aan de ene kant is het te laat voor simpele correcties en aanpassingen en al helemaal te laat voor het afdingen op of uitstellen van de voorgenomen maatregelen. Aan de andere kant evenwel doen de problemen zich, zagezegd, te vroeg voor. De vereiste wetenschappelijke kennis voor de benodigde herdefinities en reorganisaties is immers slechts fragmentarisch aanwezig. In dit spanningsveld verschijnt de praktijk, de normatief gereguleerde praktijk, opnieuw als doorslaggevend.

Tenslotte kunnen ruraal-sociologisch onderzoek en theorievorming van belang zijn voor de sociale wetenschappen in algemene zin. In de sociale wetenschappen wordt wederom (Booth, 1992) geworsteld met de verhouding tussen individualisme en/of atomisme enerzijds, structuralisme en determinisme anderzijds. De daarmee in het geding zijnde vraagstukken doen zich ook gelden bij het zoeken naar een adequaat begrip van micro-macro verhoudingen. Het is opmerkelijk dat juist in Wageningen bij voortduren vruchtbare aanzetten zijn geleverd voor het overstijgen van deze dilemma's. Dat gold voor Hofstee met zijn nadruk op intersubjectief geldende cultuurpatronen of stijlen. Het geldt voor Benvenuti's analyse van infrastructurale patronen op meso-niveau. Zo ook de bijdrage van Long. Het door hem ontwikkelde interface begrip is essentieel voor het overbruggen van de genoemde tegenstellingen alsook voor het perfectioneren van een adequaat structuurbegrip. Door voort te bouwen op dit theoretisch-methodologisch arsenaal zal, naar ik hoop, de rurale sociologie ook in de komende tijd een

bijdrage kunnen leveren aan de sociale wetenschappen in algemene zin. Temeer daar we beschikken over het meest fascinerende empirische 'Hinterland' dat maar denkbaar is, dat is de zozeer gevarieerde en bij uitstek dynamische landbouwsector.

Meneer de Rector, dames en heren,

Ik ben het College van Bestuur, de leden van de benoemingsadviescommissie, het clusterbestuur en in het bijzonder mijn collega's van de vakgroep erkentelijk voor het in mij gestelde vertrouwen. Ik dank mijn leermeesters Bruno Benvenuti, Benno Galjart en Norman Long voor hun niet aflatende intellectuele kameraadschap. Ik dank de boeren en boerinnen die me elke keer, waar en wanneer dan ook, geduldig antwoord gaven op mijn vele vragen en me van repliek dienden als ik me vergiste. De praktijk is voor mij een leerschool geweest; de vele ontmoetingen hielden een intellectuele reis door het leven in. Ik dank Ans van der Lande, Jos Michel, Nanny Brink, Corry Rothuizen en Ciska de Harder zonder wie nergens iets van terecht gekomen was. Ik dank mijn ouders al was het alleen al omdat de tekst van Guido Gezelle op de overloop hing. Ik dank mijn vrienden en vriendinnen uit de bedrijfsstijlengroep omdat ze steeds bereid zijn om aanvankelijk onmogelijk lijkende uitdagingen op zich te nemen. En ik dank de 'mijnen', Sabien, Jantje, Adriaan en Jarl, om redenen die we hier niet hoeven uit te spinnen. Ik besef dat ik mede een resultaat ben van de verbanden die ik heb genoemd; hoewel de daarmee gegeven verplichtingen soms zullen botsen, hoop ik dat de gezamenlijke route naar de toekomst een vrolijke en een vruchtbare zal zijn. Ik dank u voor uw aandacht.

Noten

1. Daarnaast manifesteert een bedrijfsstijl zich ook als een specifieke ordening van het boerenbedrijf. De bedrijfsvoering en -ontwikkeling worden, als handelingspraktijken, mede gemodelleerd volgens het gehanteerde gedachtengoed. Het gedachtengoed wordt beproefd, verrijkt en zo nodig bijgesteld via deze toepassing. Een bedrijfsstijl is met andere woorden een concrete vorm van praxis: een specifieke éénheid van praktisch bewustzijn en sociale praktijk (zie ook Darré, 1985). Juist dit kenmerk is meerdere critici ontgaan.
2. Met deze omschrijving trok Timmer een duidelijke lijn ten aanzien van degenen die de landbouwbeoefening enkel wilden begrijpen als een 'cartesiaans theater', als een uitdrukking van "de wetten der natuur" (Bordewijk, 1936:2). Daarmee bouwde Timmer voort op het eerdere werk van Egbert de Vries, die in de jaren '30 al expliciet had gesteld dat "landbouwwetenschap geen toegepaste natuurwetenschap en economie is" (stelling 1, 1931), maar juist betrekking heeft op de landbouw als mensenwerk. Overigens blijft dit debat ook thans bij uitstek actueel. Zo stelt Zadoks, bijna 50 jaar na Bordewijk dat landbouw "een vorm van toegepaste ecologie is, onderworpen aan de wetmatigheden van fysica, chemie en biologie" (1985). In dit vooralsnog niet afgeronde grondslagendebat is Hofstee's stellingname een zeer duidelijke geweest.

3. Met name niet daar waar voortbrenging en distributie verlopen via het gezinsbedrijf of, zoals we in de sociologie plegen te zeggen, via de 'simple commodity production' (ref. Long et al., 1986). Hofstee's afwijzing van economisch determinisme is niet alleen duidelijk in zijn inaugurele rede, ook later wordt ze weer geëxpliciteerd als hij de theorievorming van de boer als homo economicus verwerpt: "als mensbeeld, ook als beeld van de concreet handelende mens, is deze echter een karikatuur" (1985: 231). De overeenkomst met Timmer's stellingname is ook hier weer frappant (1949: 11).
4. Zie onder meer Bieleman (1992), Van Zanden (1985), Benvenuti (1962), Roep et al. (1991), Crouch (1972) en Manolescu (1987). Een expliciete, historisch onderbouwde kritiek op Hofstee's these, vindt men bij Priester (1991).
5. "Systematicy is found in the opus operatum because it is in the modus operandi" (1986:173)
6. Deze relatie is door de eeuwen heen van cruciaal belang geweest. Het eco-systeem werd op zulk een wijze benut dat het landbouwbedrijf kon beschikken over een aantal cruciale gebruikswaren (zie onder meer Lacroix, 1981). In de hedendaagse sociologische analyse typeren we dit als een non-commodity relatie. Het ging om een relatie die niet door marktverhoudingen, maar door sociale principes, conventies, regels en praktijken werd gereguleerd en derhalve ook veranderbaar was, zoals onder meer door Hofstee (1985) overtuigend is aangetoond.

7. Een van deze strategieën laat zich typeren als die van de voortgaande ontkoppeling. Door middel van een specifieke technologie-ontwikkeling (waarvoor overigens steeds meer de 'wet van behoud van ellende' lijkt te gelden) en een daarmee corresponderende reorganisatie van maatschappelijke voorwaarden worden eco-systeem en landbouw in steeds verdergaande mate van elkaar gescheiden (zie Van der Ploeg, 1992). De andere benadering laat zich met de term 're-balancing' typeren. In deze aanpak wordt gestreefd naar een zodanige omvorming van de landbouwbeoefening dat nieuwe en duurzame vormen van evenwicht ontstaan. Kwantiteit en kwaliteit van boerenarbeid, alsook het vermogen tot zelfregulering, vormen in dit patroon cruciale elementen. Een empirische schets van beide strategieën is te vinden in Spaan (1992). Overigens geldt voor beide strategieën dat ze vooralsnog pijnlijke en moeizame leerprocessen vertegenwoordigen. De derde route naar ecologische modernisering wordt wel getypeerd met de term 'natuurlandbouw'. Met deze variant is in Nederland nauwelijks ervaring opgedaan; heel anders is dat in bepaalde gebieden elders in Europa.
8. Omgekeerd blijken perifere gebieden onverwachte voordelen in zich te dragen. Ze beschikken immers over schone resources en bovenal ook over datgene wat zozeer ontbreekt in de groeipolen, namelijk ruimte. Dit laatste is van belang voor rotatie, bouwplanverruiming, mogelijkheden tót extensiveren, et cetera. Het is ironisch dat op micro-niveau juist de marginale

gebieden 'grond voor keuzen' bieden, terwijl ze op macro-niveau verschijnen als de overbodige gebieden, i.e. de gebieden waar niet meer te kiezen valt. De Hoogh heeft meerdere malen op dergelijke typische contradicties tussen het maatschappelijke en het private, het micro- en macro niveau gewezen (zie onder meer De Hoogh, 1987).

9. Met dit begrip wordt verwezen naar het geheel van familie-, verwantschaps-, en gender-verhoudingen voor zover ze (mede) het arbeids- en produktieproces constitueren.
10. Daarbij variëren de uitgangspunten. Zo vormen de ecologische mogelijkheden en beperkingen van de 'baldios' een essentieel vertrekpunt voor de reproductie van de veefokkerij in Tras-os-Montes (Cristovao, Oostindie en Pereira, 1992). Het indertijd beschreven I-patroon in Emilia Romagna (Bolhuis en Van der Ploeg, 1985) kent duidelijke uitgangspunten in de interne produktieverhoudingen (ref. 'impegno', 'passione'), terwijl de markt als referentiepunt juist wordt buitengesloten (ref. 'autosufficienza'). Overigens variëren niet alleen de uitgangspunten; ook de wijze waarop de vertaling van betekenissen uit het ene naar het andere domein plaatsvindt kan sterk verschillen (zie daaromtrent onder meer Roep et al. 1991).
11. Een serieuze analyse van heterogeniteit noopt m.a.w. tot een afscheid van de landbouw als 'Cartesiaans theater' (zie ook Long en Van der Ploeg, nog te verschijnen). Het aangehaalde

citaat is van Slicher van Bath (1960: 263), die aangeeft hoe de aanhangers van de New Husbandry, hier te beschouwen als een eerste versie van technologisch determinisme, blind werden voor de feitelijke situatie: "Zij beschouwden zichzelf tezeer als de bringers van licht in de duisternis van onkunde en achterlijkheid om nog oog te hebben voor de toestand, zoals deze werkelijk was".

12. Deze deterministische visie vindt haar huidige wortels in de jaren '30, maar beklijft met name in de jaren '50 en '60 van deze eeuw (Van der Ploeg, 1987). Overigens blijft ze ook dan omstreden. Zie ook het gestelde in noot 2.
13. Temeer daar technologie-ontwikkeling in de praktijk beslist geen uniform, noch een disembodied proces is. Bovendien zijn boeren zelf beslist niet als afwezig te beschouwen (Osti, 1991; Roep en De Bruin, nog te verschijnen).
14. Markt en technologie mogen dan een handelingsruimte vormen, maar waarom - zo zal men zich blijven afvragen - waarom worden er überhaupt uiteenlopende posities gekozen? Wat is de continuïteit van eenmaal gekozen posities? Waarom neigt men in de ene regio meer naar de ene positie, in een bepaalde sector meer naar de andere? Het scala van vragen dat zich zo ontvouwt vormt een onderzoeksprogramma op zich. Ik wil hier volstaan met een enkele opmerking. De handelingsruimte gevormd door markt en technologie doet zich, in concreto,

zelden op neutrale wijze voor aan de directe producenten. Temeer niet daar deze zelfde handelingsruimte object is van voortdurende bijstellingen van de kant van staat en agribusiness, die de in het geding zijnde verhoudingen trachten te plooiën naar de eigen specifieke ontwikkelingsprojecten. Welnu, alleen dat al noopt tot antwoorden, tot datgene wat in de literatuur wordt geduid als "resistance paysanne" (Pernet, 1982). Indachtig Scott kunnen we concluderen dat de "weapons of the weak" in dit geval aanzienlijk zijn; want veelal zullen zij ook een zodanige reconstructie van de landbouwbeoefening omvatten, dat door kan worden geboerd, ook daar waar dat volgens de vigerende theorieën en ideologieën onmogelijk zou zijn. Zo ontstaan 'des agricultures différents', vormen van landbouwbeoefening die op andere leest zijn geschoeid, en die, volgens Kayser (1990) in sommige Franse departementen tot een derde van het totale aantal bedrijven betreffen.

Men kan niet spreken over de Europese landbouw als men zwijgt over 'resistance paysanne' en over de daarin wortelende 'peasant innovativeness' (Osti, 1991) en/of over 'boeren-trots' zoals Hofstee placht te zeggen. In het onderzoek naar endogene ontwikkelingspatronen in de Europese landbouw, in het bijzonder in de Mediterrane gebieden, hebben we een aantal effectieve mechanismen kunnen identificeren, waarmee en waardoor deze 'inventiva contadina' zich ontpopt tot een van de vormende krachten die de contouren van het Europese platteland bepalen (Van der Ploeg, nog te verschijnen). Juist in dit opzicht is "het geheel

van de binnen de betreffende groep bestaande sociale verhoudingen" (Hofstee, 1946) van doorslaggevend belang. Het is dan ook hier (i.e. in de collectieve memorie, in het beschikbare culturele repertoire, in de lokale cultuur en organisatievormen) waar men de uiteindelijke oorzaken van de vele antwoorden, maar ook van eventueel ontbrekende antwoorden, moet zoeken. Daar komt bij dat zich, zoals Hofstee al aangaf, ook nieuwe stijlen kunnen genereren. In dat verband verwees hij naar de "moeizamen arbeid en [...] enorme uitgaven", welke op hun beurt stoelen op een "collectief ideaal", op "trots en glorie" (ibidem). De onmisbaarheid van dergelijke termen - hoe onwennig ze ook mogen lijken in een wetenschappelijke analyse - blijkt zodra men bijvoorbeeld het verhaal van de opkomst van ecologische landbouw wil vertellen.

15. Een dergelijk classificatieschema sluit "classification struggles" (Bourdieu, 1986:479 e.v.) natuurlijk niet uit; integendeel, zo zou men bijna zeggen.
16. Juist hiermee kon de soms "onwaarschijnlijk grote kloof tussen theorie en praktijk, tussen het dominante eendimensionale ontwikkelingsdenken en de pluriforme realiteit daartegenover [...] worden gedicht", aldus Van Broekhuizen en Schakel (1991:38). Dat neemt niet weg dat achteraf beschouwd dit eendimensionale model en de ondernemersideologie zich hebben verhouden tot de feitelijke ontwikkelingen als 'een grote leugen' (zo werd onlangs op een studiedag van de NRLO opgemerkt).

17. Zie onder meer WLTO (1992), V.E.L. (1992) en Van der Ploeg et al. (1992).
18. Deze sociale strijd weerspiegelt zich ook duidelijk in de uiteenlopende toekomstverkenningen die thans worden verricht, alsook in het daarom heen plaatsvindende gekrakeel.
19. In de sturing van rurale ontwikkelingsprocessen (een sturing die veelal de vorm aanneemt van een reeks van bijstellingen en correcties) spelen aannames als de hiervoor genoemde veronderstelling dat in de komende 10 jaar de agrarische beroepsbevolking waarschijnlijk zal halveren, een cruciale rol. In de meeste Europese landbouwstelsels is een 'quasi-organisatie' (de term is van Benvenuti) onderkenbaar, van waaruit deze sturing plaatsvindt en wel via prescriptie en sanctionering, via een specifieke distributie van mogelijkheden en beperkingen ook. Binnen deze 'quasi-organisatie' is telkenmale weer een bindweefsel onderkenbaar, een geheel van elkaar versterkende vanzelfsprekendheden, zoals ik er hiervoor een heb geschetst. Dit geheel dat geen verdere toetsing en/of discussie behoeft, bepaalt en kleurt in sterke mate het concrete beleid zoals zich dat op een bepaalde plaats en op een bepaald moment manifesteert. Hetzelfde bindweefsel van vanzelfsprekendheden vormt de "relevantiehorizon" (Staudenmaier, 1985) die R&D en toegepast onderzoek, het proces van technologieontwikkeling, stuurt. Zo ook de marktordening. Ik hoef wat dat betreft slechts te verwijzen naar de discussie over het leasen van melk. Het bindweefsel van vanzelfsprekendheden

beklijft in tal van concrete deelpraktijken; het wordt geïstitutionaliseerd en daarmee gemaakt tot een self-fulfilling prophecy (hoewel men zich, in het voetspoor van de agrarisch sociologische analyses die Max Weber van het Romeinse Rijk maakte, mag afvragen of de term 'self-fulfilling disaster' niet meer adequaat is).

20. Ik volsta hier met een enkele verwijzing. De mechanisatiegolf op de grotere bedrijven in de loop van de jaren '50 en '60 leidde tot een abrupte herschikking van de tot dan toe bestaande arbeidsdeling tussen kleinere en grotere bedrijven. Juist dat specifieke proces ontworpen (onder meer Eizner, 1985) de economische basis van de kleinere bedrijven. Zo is er een keten van lokaliseerbare deelprocessen aanwijsbaar. De introductie van de melktank, de contingentering, de regulering van het leasen, en de concrete vorm van het ammoniakbeleid vormen daarvan slechts enkele episodes. Wat thans een rol van formaat lijkt te spelen is de 'image of the limited good', welke het denken over toekomstkansen is gaan karakteriseren. In het kader van de meer globale processen kan worden gewezen op het tot voor kort vigerende landbouwbeleid en op de daarin besloten specifieke distributie van mogelijkheden en beperkingen (zoals blijkt uit rentesubsidies, borgstellingen, WIR, ruilverkavelingen et cetera), op de doorgaande re-allocatie van toegevoegde waarde van het primaire boerenbedrijf naar overige schakels uit de produktiekolom, 'naar de specifieke technologie-ontwikkeling, en naar de verslechterende ruilvoet

voor agrarische producten.

21. Een dergelijke optelsom kan slechts bestaan bij de gratie van een voorafgaand reductionisme, een verkaveling van het aandachtsveld in kwestie over uiteenlopende disciplines. Dit reductionisme en ook de daarna volgende additie van 'factoren' zijn onhoudbaar. De landbouw is een *integraal geheel, een geheel dat voortvloeit uit en wordt gereproduceerd door specifieke sociale praktijken.*
22. Een van de problemen is dat het laatstgenoemde onderzoek zich limiteert tot die condities die als optimaal worden gedefinieerd (of zich voornamelijk op proefveld-data baseert). Een ander frequent probleem is dat de reële waaier aan technische en/of economische mogelijkheden vaak wordt weggemiddeld.
23. In de dagelijkse praktijk blijkt dat dergelijke verhalen vaak een belangrijke humaniserende functie hebben, weer een stem verlenen aan hen die zich onzichtbaar en van geen belang achten.

Literatuur

- AA.VV., *Interazione e competizione dei sistemi urbani con l'agricoltura per l'uso della risorsa suolo: il quadro regionale in Emilia Romagna*, Pitagora Editrice en CNR/IPRA, Bologna, 1987
- Bagnasco, A., *La Costruzione Sociale del Mercato, studi sullo sviluppo di piccola impresa in Italia*, Il Mulino, Bologna, 1988
- Bennett, J., *Of time and the enterprise, North American family farms management in a context of resource marginality*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1981
- Benvenuti, B., *Farming in Cultural Change*, Van Gorcum & Comp., Assen, 1962
- Benvenuti, B., *De technologisch administratieve taakomgeving (TATE) van landbouwbedrijven*, *in: Marquetalia 5*, pp. 111-136 Wageningen, 1982
- Benvenuti, B., *Geschriften over landbouw, structuur en technologie*, Wageningse Sociologische Studies, LUW, Wageningen, 1990
- Bieleman, J., *Geschiedenis van de landbouw in Nederland, 1500-1950, veranderingen en verscheidenheid*, Boom Meppel, Amsterdam, 1992
- Bolhuis, E.E. & J.D. van der Ploeg, *Boerenarbeid en*

stijlen van landbouwbeoefening: een socio-economisch onderzoek naar de effecten van incorporatie en institutionalisering op agrarische ontwikkelingspatronen in Italië en Peru, Leiden Development Studies, 6, Rijksuniversiteit Leiden, Leiden, 1985

Booth, D., Social Development Research: An Agenda for the 1990s, *in*: The European Journal of Development Research, Vol. 4, no 1, June 1992, pp. 1-39

Bordewijk, H.W.C., Leerboek der landhuishoudkunde, deel I, de Erven F. Bohn NV, Haarlem, 1936

Bourdieu, P., Distinction, a social critique of the judgement of taste, Routledge & Kegan Paul, London & New York, 1986

Bray, F., The Rice Economies: technology and development in Asian Societies, Blackwell, Oxford, 1986

Broekhuizen, R. van & J. Schakel, Bruikbaarheid van het bedrijfsstijlenconcept, oude wijn in nieuwe zakken?, *in*: Spil 99-100, pp. 37-41, 1991

Burawoy, M., The Politics of Production, Verso for New Left Books, London, 1985

Campus, F. & V. Tellarini, Aspetti economico aziendali della produzione, *in*: Atti "I Georgofili", serie VII, vol XXX, Editoriale Parenti, Firenze, 1986

- Carandini, A., *Schiavi in Italia, gli strumenti pensanti del Romani fra tarde Repubblica e medio Impero*, La Nuova Italia Scientifica (NIS), Roma, 1988
- Cristovao, A., H. Oostindie & F. Pereira, *Differentiated agricultural development patterns in Barroso: searching for alternative intervention strategies*, paper presented to CERESCAMAR seminar, Chania, october 1992
- Crouch, B.R., *Innovation and farm development: a multi-dimensional model*, *in: Sociologia Ruralis*, Vol. XII, no 3/4, pp. 431-449, 1972
- Darré, J.P., *La parole et la technique, l'univers de pensée des éleveurs du Ternois*, Editions L'Harmattan, Paris, 1985
- Dupré, G., *Savoirs paysans et développement*, Editions Karthala et Orstom, Paris, 1991
- Eizner, N., *Les paradoxes de l'agriculture française: essai d'analyse a partir des Etats Généraux de Développement Agricole*, Harmattan, Paris, 1985
- Friedmann, H., *Household production and the national economy: Concepts for the analysis of agrarian formations*, *in: Journal of Peasant Studies*, Vol. 7, 158-184, 1980
- Garfinkel, H., *Studies in Ethnomethodology*, Prentice-Hall, New Jersey, 1967

- Groot, K. de, A. Groen & D. Roep, Bedrijfsstijlen hebben invloed op fokkerij, *in*: *Veeteelt*, jrg 10, januari 1/2, 1993
- Hayami, Y. & V.W. Ruttan, *Agricultural Development: an international perspective (revised and expanded edition)*, John Hopkins University Press, Baltimore & London, 1985
- Hesse, M., The cognitive claims of metaphor, *in*: J.P. van Noppen (ed.), *Metaphor and Religion, Theolinguistics 2*, Study series of the Free University of Brussels, Brussels, 1983
- Hofstee, E.W., *Groningen van grasland naar bouwland, 1750-1930, een agrarisch-economische ontwikkeling als probleem van sociale verandering*, PUDOC, Wageningen, 1985
- Hofstee, E.W., *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandse landbouwgebieden, rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar aan de landbouwhogeschool te Wageningen, Landbouwhogeschool, Wageningen, 1946*
- Hoogh, J. de, *Areaalbeheersing in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid in*: G. van Dijk, A.T.J. Nooij & H.J. Silvis, *Areaalsbeheersing in de landbouwpolitiek*, Wageningse Economische Studies, nr 8, LUW, Wageningen, 1987
- Jollivet, M. (ed.), *Pour une agriculture diversifiée, arguments, questions, recherches*, Editions L'Harmattan, Paris, 1988

- Kayser, B., *La renaissance rurale, sociologie des campagnes du monde occidental*, Arman Colin Editeur, Paris, 1990
- Kloeze, J.W. te, *Farm camping in the Netherlands, a first nation-wide research on relevant aspects of agri-tourism*, Sofia, 1990
- Koningsveld, H., *Klassieke landbouwwetenschap, een wetenschaps-filosofische beschouwing*, *in*: Koningsveld et al., *Landbouw, landbouwwetenschap en samenleving, filosofische opstellen*, PUDOC, Wageningen, 1987
- Koningsveld, H., *Zorg voor een duurzame landbouw (2), De landbouwuniversiteit een zorg?*, *in*: Spil 92-95, pp. 8-11, 1992
- Lacroix, A., *Transformations du proces de travail agricole: incidences de l'industrialisation sur les conditions de travail paysannes*, INRA/IREP, Grenoble, 1981
- Latour, B., *Give me a laboratory and I will raise the world*, *in*: Knorr-Cetina, K.D. & M. Mulkay (eds.), *Science Observed, perspectives on the social study of science*, Sage Publications, London, 1983
- Ledda, G., *Padre padrone, de opvoeding van een herderszoon*, Meulenhoff, Amsterdam, 1978
- Long, N. & J.D van der Ploeg, *Heterogeneity, actor and structure: towards a reconstitution of the concept of structure*, *in*: Booth, D. (ed.),

Relevance, relativism and choice, Cambridge University Press, Cambridge (forthcoming)

Long, N. (ed), Encounters at the interface, a perspective on social discontinuities in rural development, Wageningse Sociologische Studies 27, Landbouwniversiteit, Wageningen, 1989

Long, N. & J.D. van der Ploeg, Demythologizing planned intervention: an actor perspective, *in*: Sociologia Ruralis, vol. XXIX, no 3/4, pp. 226-249, 1990

Long, N., J.D. van der Ploeg, C. Curtin & L. Box, The commoditization debate: labour process, strategy and social network, PUDOC, 1986

Manolescu, K.M., An approach to the ethnography of farming as a culturally structures technological system, Ph.D., University of Pennsylvania, U.M.I. Dissertations Information Service, Ann Arbor, 1987

Marsden, T., R. Munton & N. Ward, Incorporating Social Trajectories into Uneven Agrarian Development: Farm Businesses in Upland and Lowland Britain, *in*: Sociologia Ruralis, Vol. XXXII no 4, pp. 408-430, 1992

Meeus, J., J.D. van der Ploeg & M. Wijermans, Changing agricultural landscapes in Europe: continuity, deterioration or rupture, IFLA, Rotterdam, 1988

- Misset, Boerencontouren, misset documentatie over markten en media in de landbouw, Uitgeversmaatschappij Misset B.V., Doetinchem, 1992
- Morgan, G., Images of organization, Sage Publications, Beverley Hills & London, 1986
- Mouzelis, N.P., Back to sociological theory, the construction of social orders, Macmillan, London, 1991
- Osti, G., Gli innovatori della periferia, la figura sociale dell'innovatore nell'agricoltura di montagna, Reverdito Edizioni, Trento, 1991
- Pernet, F., Resistances paysannes, INRA, Grenoble, 1982
- Ploeg, J.D. van der, De verwetenschappelijking van de landbouwbeoefening, Mededelingen van de vakgroepen voor sociologie 21, Landbouwuniversiteit, Wageningen, 1987
- Ploeg, J.D. van der, Labor, markets and agricultural production, Westview Special Studies in Agriculture Science and Policy, Westview Press, Boulder, Oxford, 1990
- Ploeg, J.D. van der, V. Saccomandi & D. Roep, Differentiële groeipatronen in de landbouw: het verband tussen zingeving en structurering, *in*: TSL, jrg 5, nr 2, pp. 108-132, 1990
- Ploeg, J.D. van der, The Reconstitution of Locality: Technology and Labour in Modern Agriculture,

in: Marsden, T., P. Lowe and S. Whatmore, Labour and Locality, critical perspectives on rural change series, IV, pp. 19-43, David Fulton Publishers Ltd, London, 1992

Ploeg, J.D. van der, S. Miedema, D.Roep, R. van Broekhuizen & R. de Bruin, Boer bliuwe, blinder...! Bedrijfsstijlen, ondernemerschap en toekomstperspectieven, LUW, AVM/CCLB, Wageningen & Leeuwarden, 1992

Ploeg, J.D. van der, Styles of farming: an introductory note on concepts and methodology, *in*: Haan, H. de and J.D. van der Ploeg (eds), Endogenous regional development; theory, method and practice, EC, DGVI, AGRIMED, Brussels, (forthcoming)

Priester, P., De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1914. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse, A.A.G. Bijdragen 31, Wageningen, 1991

Roep, D. et al., Zicht op duurzaamheid en continuïteit, bedrijfsstijlen in de Achterhoek, Landbouwniversiteit, Wageningen, 1991

Roep, D. & R. de Bruin, Regional marginalization, styles of farming and technology development, *in*: Haan, H. de & J.D. van der Ploeg (eds.), Endogenous regional development in Europe, theory, method and practice, EC, DGVI, AGRIMED series, Brussels (forthcoming)

- Roest, C. de, Een voorbeeld van kwaliteit: de
 produktie van Parmezaanse kaas, *in*: J.D. van
 der Ploeg & M. Ettema (red.), Tussen bulk en
 kwaliteit, landbouw, voedselproductieketens en
 gezondheid, Van Gorcum, Assen, 1990 pp. 77-
 87
- Rooij, S. de, Werk van de tweede soort, boerinnen in
 de melkveehouderij, van Gorcum, Assen/
 Maastricht, 1992
- Saccomandi, V., Istituzioni di Economia del Mercato
 dei Prodotti Agricoli, REDA, Roma, 1991
- Scott, J.C., Weapons of the weak, everyday forms of
 peasant resistance, Yale University Press, New
 Haven and London, 1985
- Slicher van Bath, B.H., De agrarische geschiedenis
 van West-Europa (500-1850), Het Spectrum,
 Utrecht & Antwerpen, 1960
- Spaan, J.H. & J.D. van der Ploeg, Toppers en
 tuinders, bedrijfsstijlen in de glastuinbouw; een
 verkenning, Landbouwuniversiteit, Wageningen,
 1992
- Staudenmaier, J.M., Technology's storytellers,
 M.I.T., Massachusetts, 1985
- Timmer, W.J., Totale Landbouwwetenschap, Wolters,
 Groningen, Djakarta, 1949
- V.E.L, Eastermars Landsdouwe, Oostermeer, 1992

- Ventura, F. & H. van der Meulen, Social Definitions of Meat Quality in Central Italy; endogenous practices and perspectives of Umbrian beef production, *in*: H. de Haan & J.D. van der Ploeg (eds), Endogenous regional development in Europe, Theory, Method and Practice, European Commission, DG VI, AGRIMED series (forthcoming)
- Vries, E. de, Landbouw en Welvaart in het Regentschap Pasoeroean; bijdrage tot de kennis van de sociale economie, Landbouwhogeschool, Wageningen, 1931
- Vries, W. de, Pluriactiviteit in de landbouw, Wageningse Sociologische Studies, Wageningen (nog te verschijnen)
- Wertheim, W.F., Evolutie en revolutie, de golfslag der emancipatie, Van Gennep, Amsterdam, 1972
- WLTO, Naar een andere stijl van belangenbehartiging, verslag van de werkgroepen bedrijfsstijlen Noord- en Zuid-Holland van de vakgroep veehouderij WLTO, Haarlem, 1992
- Zadoks, J.C., Landbouw tussen oecologie en economie, *in*: Bakker, K., et al. (eds), Inleiding tot de oecologie, pp. 375-421, Bohn, Scheltema en Holkema, Utrecht & Antwerpen, 1985
- Zanden, J.L. van, De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914, A.A.G. Bijdragen 25, Wageningen, 1985
- Zijderveld, A.C., De tirannie van het cliché, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1982